

**LIETUVOS RESPUBLIKOS ŠVIETIMO IR MOKSLO MINISTERIJA
VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS
TALINO PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS**

Švietimo reforma ir mokytojų rengimas

VIII tarptautinė mokslinė konferencija

Pranešimai

MOKYKLOS BENDRUOMENĖS SVARBA VIETOS BENDRUOMENĖJE

Saulius Nefas

*Anykščių Antano Vienuolio gimnazijos direktorius
J. Biliūno g. 31, LT-4930 Anykščiai*

Summary

THE IMPORTANCE OF SCHOOL COMMUNITY IN LOCAL COMMUNITIES

The school community influences community consciousness.

Being determines social consciousness. People gradually mature for the common existence. The consumer and creator features fight in every person. The creators are the exponents of social consciousness and they have a need to participate in community activities.

There are two types of social groups. One is called a commune; the other is called a community. In a commune the members do not have an inner need to belong. The members of a community, on the other hand, have an inner need to belong, to solve problems and change life. The school community at the beginning is only a commune. But if the members – parents, children, and teachers – have the inner need to act, it becomes a community.

Research has been performed in three schools: 2 high schools and 1 secondary school in Anykščiai. It proved that at present the commune type of systems is more widespread at schools. Parents, children and teachers in this system think that the school board should solve all the problems and they can stand aloof.

Įvadas

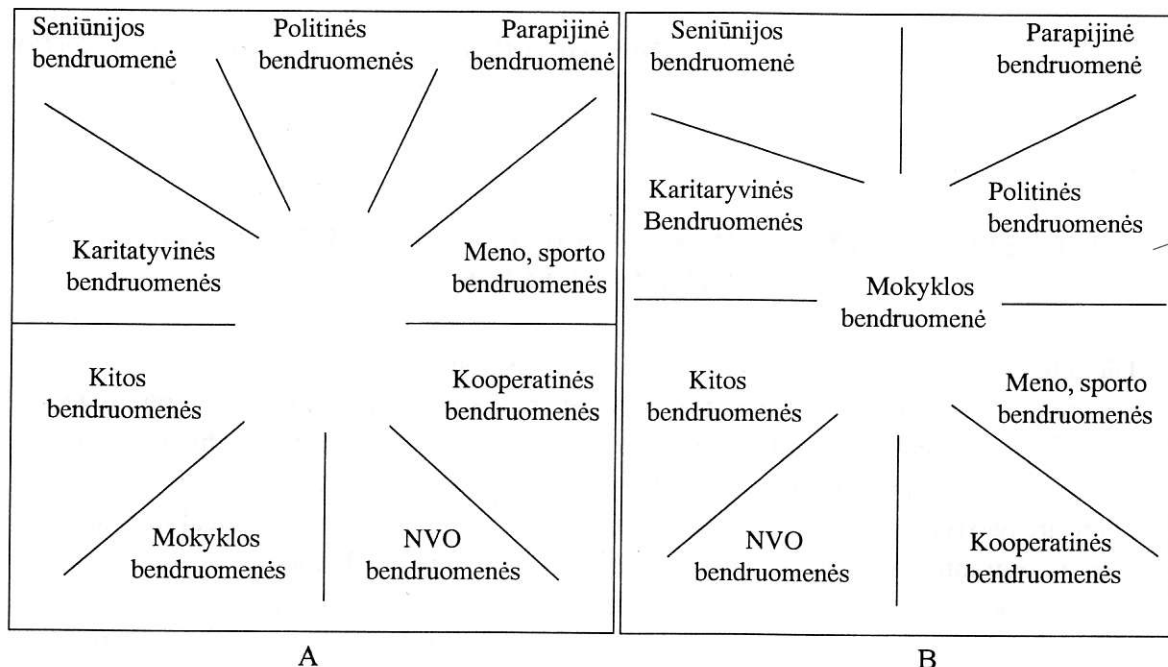
Gyvendami XX ir XXI a. sanduroje pastebime, jog visuomenė išgyvena esminius socialinius ekonominius ir dvasinius pokyčius.

Pasak J. S. Milli, „visuomenė nėra tik individų suma. <> Individai visada saistomi socialinių apribojimų, ypač paveldėtų priedermių“ [5, p. 124–125]. Kai tiems individams atsiranda vidinis poreikis burtis džiaugsme ir nelaimėje, spręsti kartu problemas – atsiranda bendruomenė. O J. Rawls sako, kad „visada žmonės yra reikalingi vienas kitam, nes savo sugebėjimus galima realizuoti tik aktyviai bendradarbiaujant su kitais ir, beje, daugiausia juos galima realizuoti visų pastangomis. Individas gali būti tobulas tik dalyvaudamas socialinėje asociacijoje“ [13, p. 211]. Kad tai suprastų kuo daugiau individų, būtina siekti, jog bendruomeninė sąmonė savotiškai įpareigotų ar sužadintų vidinį jų poreikį būti kartu sprendžiant vienokias ar kitokias gyvenimo problemas, bendraujant tarpusavyje. Tai dabar aktualu mus glaudžiai supančioje techninėje visuomenėje, kuri tolina žmones vienus nuo kitų. Todėl galime sakyti, jog žmonių susvetimėjimo pavojus didėja nuolat. O būtent bendruomenė gali būti atsvara susvetimėjimui.

Norėdami išmokyti gyventi bendruomeniškai, vystyti bendruomeninę sąmonę, dauguma Lietuvos gyventojų turi priklausyti įvairiausioms bendruomenėms. Tarp jų svarbią vietą užima

mokyklos bendruomenė. Mokyklos bendruomenė reiškiasi tarp kitų vietos bendruomenių, bet jos išskirtinumą lemia tai, kad, jai funkcionuojant tarp kitų bendruomenių, tuo pat metu daug mokyklos bendruomenės narių yra ir kitų bendruomenių nariai.

Žemiau pateiktoje schemoje parodoma, kad mokyklos bendruomenė yra vietinės bendruomenės dalis (A dalis) ir tuo pat metu, kitaip nei kitose mokyklos bendruomenės nariai daugeliu atveju yra ir kitų bendruomenių nariai (B dalis).

1 schema - mokyklos bendruomenės vieta vietinėje bendruomenėje

Temos aktualumas ir ištirtumas

Švietimo reformos procesai gali būti efektyvūs tik tada, kai mokyklos bendruomenė tampa aktyviai veikiančiu subjektu. Mokykla yra ta valstybės institucija, kuriai keliama uždaviniai skirtingais valstybės gyvavimo laikotarpiais yra panašūs, tačiau tie uždaviniai įgyvendinami nevienodai. Todėl aktualu patyrinėti, koks dabartiniais laikais žmonių požiūris į bendravimą, bendruomeniškumą, kolektyvinį problemų sprendimą. Tai svarbu stebėti ir todėl, kad gyvenime daug neigiamų tendencijų: fizinio smurto, narkotikų ar alkoholio vartojimo ir pan. Be to, vertėtų atskirai patyrinėti bendruomeniškos veiklos formas mokykloje, nes tai jaunimą ruošia gyvenimui ir atspindi gyvenimą – kas vyksta aplink mus ir su mumis.

Mokyklos bendruomenė, jos sąmonė, savikūra ir kiti su šia tema susiję dalykai kol kas nėra tyrinėti Lietuvos pedagoginėje ir sociologinėje literatūroje. Vienintelis darbas, kuris parašytas gana seniai, 1939 metais, yra A. Šerkšno „Mokyklinė bendruomenė“ (praktinės pedagoginės studijos). Šioje monografijoje aprašomi mokyklos bendruomenės socialiniai, psichologiniai, fiziologiniai bei pedagoginiai aspektai. Plačiai nagrinėjama klasės, kaip vienos iš mokyklos bendruomenės ląstelės, veikla. Tačiau mokyklos bendruomenę pagal to meto demokratijos supratimą sudaro tik mokiniai ir pedagogai, o tėvai nėra bendruomenės subjektas.

Nekyla abejonių, kad A. Šerkšno monografija, valstybei žengiant natūralaus vystymosi keliu, būtų sukėlus diskusiją šiuo klausimu. Deja, okupacinio laikotarpio metu mokyklos bendruomenė nebuvo tyrinėjama, o pati sąvoka bendruomenė pakeista kolektyvu.

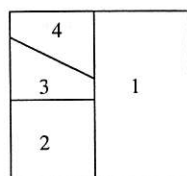
Po nepriklausomybės atkūrimo taip pat dar nėra darbo, kuriame būtų aptariama bendruomenė kaip visuma. Galima paminėti keletą autorių, kurie tyrinėja atskiras mokyklos bendruomenės dalis: L. Jovaiša „Hodegetikoje“ aptardamas bendruosius ugdymo klausimus, V. Černius – „Mokytojų pagalbininke“ analizuodamas mokyklos humanizavimą, V. Lepeškienė „Humanistiniame ugdyme mokykloje“ aptaria mokyklos demokratizavimo problemas, J. Lakis ir kiti autoriai „Mokyklos bendruomenėje“ analizuoja, kaip mokytojai ir mokiniai, spręsdami konfliktus, ieško būdų bendradarbiauti. Be to, T. Tamošiūnas savo darbe „Edukacinis kryptingumas įvairiatautėje aplinkoje“ nagrinėja etnosocialinius procesus mokyklos veikloje. Taip pat reikia paminėti ir V. Grincevičienės disertaciją „Ugdymo dalyvių požiūris į dabarties mokyklą“. Todėl galima daryti išvadą, kad mokyklos bendruomenės savikūra ir funkcionalumas yra menkai tyrinėti ir kiekviena nauja nuomonė šia tema, nors ji ir neduoda galutinių atsakymų, bet sukelianti diskusijų, – bus naudinga.

Kadangi šiuo metu keičiasi visuomenės požiūris į bendruomenių savikūrą, klausimas apie mokyklinės bendruomenės, jų raiškos ar savikūros formas yra itin aktualus, nes mokyklinė bendruomenė užima išskirtinę vietą tarp kitų bendruomenių (tiek egzistencine, tiek dvasine prasmėmis) ir todėl turi būti analizuojamos jos kūrimo problemos.

Mokyklos bendruomenę sudaro mokytojai, mokiniai, tėvai ir kiti asmenys, susiję su mokykla pozityviais ryšiais – visi, kuriems rūpi, kad mokiniams mokykloje būtų gera ir saugu, kad ugdymo procesas būtų rezultatyvus. Analizuodami mokyklos bendruomenę matome, jog joje yra sanklodos, kurios skiriasi dydžiu ir funkcionalumu (žr. 2 schemą). Tėvai, kurių skaičius bendruomenėje yra didžiausias, dažnai visai nusišalina nuo mokyklos kaip bendruomenės veiklos ir rūpinasi tik savo vaikų ugdymu. Galima daryti išvadą, kad tėvai bendruomenės veikloje aktyviai nedalyvauja, o pagrindinė bendruomeninės veiklos našta tenka mokiniams ir mokytojams.

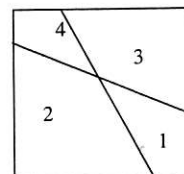
2 schema. Mokyklos bendruomenės sanklodos

A
Sanklodų dydis

1. Tėvai.
2. Mokiniai
3. Mokytojai
4. Kiti (visuomeninės organizacijos, asmenys)

B
Sanklodų funkcijų skirtybės

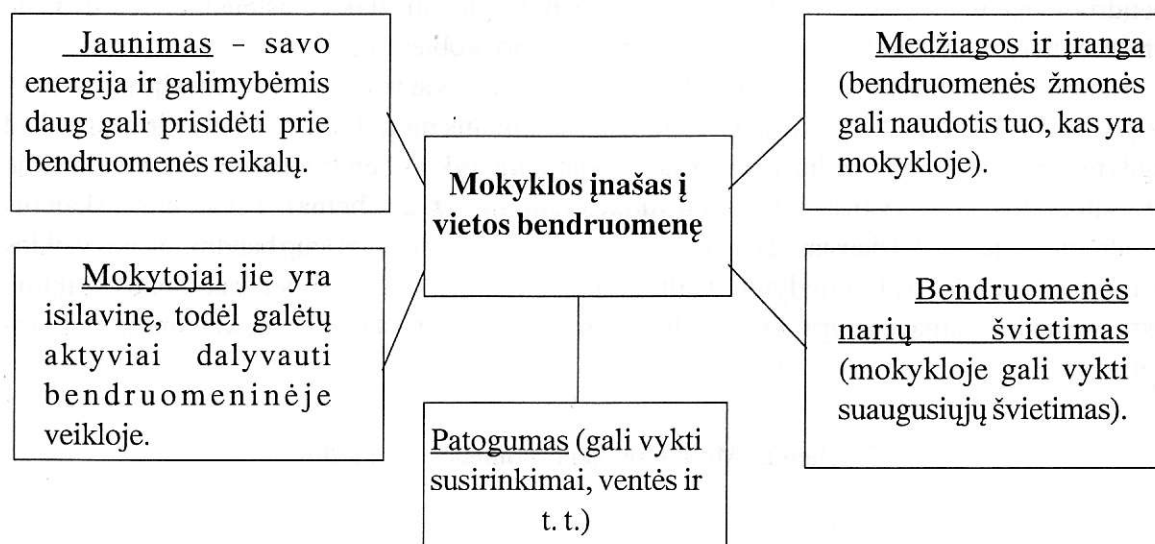
1. Tėvai.
2. Mokiniai
3. Mokytojai
4. Kiti (visuomeninės organizacijos, asmenys)

Sudarant schemos A dalį pasirinktas toks principas: atsižvelgiant į mokyklos bendruomenės dydį, imtas 1 mokinys ir du jo tėvai, todėl schemoje matyti, kad tėvų perpus daugiau nei mokinių. Mokiniai ir jų tėvai sudaro mokyklos bendruomenės du trečdalius palaiko ryšius, o mokytojai ir kiti žmonės, kurie palaiko ryšius su mokykla, į ją ateina, ją aptarnauja ir t. t., sudaro trečdalį mokyklos bendruomenės. Schemos B dalyje, vaizduojančioje visą mokyklos bendruomenę sudarančių narių funkcijų reikšmingumą, matyti, kad mokytojai, nors jų ir nėra daug, atlieka reikšmingiausią funkciją mokyklos bendruomenėje. Patys būdami aktyvūs, jie įtraukia

mokinius. Deja, dauguma tėvų yra pasyvūs stebėtojai, todėl jie kartu su kitais asmenimis atlieka ne tokią reikšmingą funkciją.

Analizuojant vietinę bendruomenę, randama daug egzistuojančių bendruomenių – parapijų, kooperatinių-gamybinių ir t. t. ir bendruomenių, kurių nariai susijungę skatinami vidinio poreikio, t. y. noro būti kartu (meno ir sporto, karitatyvinės, politinės ir kt.). Mokyklos bendruomenė jungia skirtingų bendruomenių narius. Jei egzistuoja mokykla, yra ir mokyklos bendruomenė. Jos nariai dažniausiai veikia iš vidinio įsitikinimo. Būtent mokyklos bendruomenės nariai yra kitų vietos bendruomenių dalyviai. Mokyklos bendruomenės dalyviai, aktyviai veikiantys bendruomenėje, perkelia efektyviausias šios bendruomenės veiklos formas ir į kitas bendruomenes, t. y. gali pretenduoti į kitų bendruomenių narių mokymą ir, perimti bei panaudoti viską, kas geriausia kitų bendruomenių veikloje. Taip veikla turi tapti efektyvesnė (žr. 3 schemą).

3 schema. Mokyklos įnašas į vietos bendruomenę

Schema Nr. 3. sudaryta siekiant išryškinti didžiulės mokyklos bendruomenės galimybes vietos bendruomenėje. Dažnai tai pamirštama, arba mokytojai perdėtai dejuoja dėl problemų, visai pamiršdami tiek savo misiją, tiek ir turimus turtus (geroji patirtis iš demokratinių valstybių).

Mokyklos bendruomenė tiek struktūriniu, tiek psichologiniu, tiek socialiniu aspektu yra labai sudėtinga (gal ir pati sudėtingiausia), nes ją sudaro skirtingo amžiaus, išsilavinimo bei lyties žmonės, turintys labai skirtingą požiūrį į gyvenimą ir gyvenimiškas vertybes. Tačiau yra viena bendrybė: mano mokykla (dirbau, ar dirbu, ten mokiausi, ar mano vaikai mokosi) – tai labai tvirta jungtis, kurią privalome išnaudoti ieškodami pozityvių veiklos formų, jei ne visiems, tai bent daugumai mokyklos bendruomenės narių. Išvardinti aspektai ir faktas, jog mokykla visada turi daug partnerių, yra mokyklos bendruomenės stiprybė. Mokyklos partneriai yra viešosios institucijos (biblioteka, kultūros namai, policija, ligoninė), privatus sektorius (verslininkai, bankininkai), privatūs asmenys (jaunimas, menininkai, mokslininkai, pagyvenę žmonės), ir organizacijos (bažnyčia, politinės partijos, visuomeninės organizacijos). Partnerių gali būti ir daugiau, bet jų reikia ieškoti, ir jie turi būti vertinami.

Mokyklos bendruomenės formalumo ir gyvastingumo tyrimas

Lietuvos Respublikos švietimo įstatyme yra sakoma, jog kiekvienoje švietimo įstaigoje turi veikti savivaldos institucija – švietimo įstaigos taryba – o švietimo įstaigos nuostatai nustato, jog taryboje moksleiviams, tėvams, pedagogams atstovaujama lygiomis dalimis ir reiškiami mokyklos bendruomenės poreikiai.

1999 m. dešimtyje Lietuvos rajoninių savivaldybių buvo atlikta apklausa apie bendruomeniškumo formas. Respondentais buvo savivaldybių lyderiai – merai, seniūnai, mokyklų, kultūros namų, bibliotekų direktoriai, kunigai, t. y. vietinės bendruomenės lyderiai. Į klausimą, kokios bendruomenės labiausiai veikė Jūsų gyvenamoje vietovėje, respondentai nurodė, jog mokyklų. Galvojau, jog taip atsakoma todėl, kad formaliai (pagal įstatymą) mokyklose turi būti sudarytos bendruomenių tarybos, kurios kartas nuo karto susirinktų. Tačiau mokyklos bendruomenės taryba – tai ne mokyklos bendruomenė [11, p. 54].

Šio tyrimo tikslas – pažvelgti, kaip į mokyklos bendruomenės, mokyklos bendruomenės tarybos misiją, sudarymo būdus ar funkcionavimą žiūri patys mokyklos tarybos nariai (respondentai) bei tarybos veikloje nedalyvaujantys (ekspertai) ir kokias mokyklos bendruomenės savi kūros formas jie vertina.

Hipotezės

1. Mokyklų bendruomenių veikla sutapatinama su mokyklų bendruomenių komitetų veikla.
2. Mokyklos bendruomenė daugelio suprantama kaip biurokratinė struktūra, t. y. kaip bendruomenės taryba; veiklos tikimasi tik iš jos ir neįvertinama visų bendruomenės narių galimybės spręsti aktualias problemas.
3. Esant veikliai mokyklos bendruomenei, bendruomenės nariai efektyviausias veiklos formas perkelia į kitas bendruomenes.

Metodika

Tiriamieji. Buvo tiriami Antano Vienuolio ir Jono Biliūno gimnazijų bei Antano Baranausko vidurinės mokyklos bendruomenių tarybų nariai – respondentai – (išplatinta 60 anketų, sugrįžo – 58) ir atsitiktinai parinkti apklausiamieji ekspertai (išplatinta 45 anketos, sugrįžo – 36) – iš kiekvienos mokyklos po 5 tėvus, XI klasių moksleivius ir mokytojus.

Tyrimo metodai. Duomenys renkami testuojant, nes siekiama užtikrinti gautų duomenų tikslumą ir patikimumą. Klausimyną sudariau aš pats. Respondentų anketoje buvo trylika klausimų. Devyni atviri, kur respondentai galėjo pasirinkti vieną iš penkių parašytų atsakymų arba parašyti savo nuomonę, du – vertinamojo pobūdžio, kur tiriamieji galėjo pasirinkti vieną iš atsakymų: *sutinka, iš dalies sutinka, nesutinka ar nežino*. Vienas klausimas buvo toks, kur tiriamasis galėjo laisvai aprašyti, kaip jis įsivaizduoja veikiančią bendruomenės tarybą.

Kita anketa – ekspertų – susidėjo iš dešimties klausimų: penki atviri klausimai, kur tiriamasis turėjo pasirinkti vieną iš nurodytų atsakymų arba parašyti savo nuomonę, du – vertinamojo pobūdžio, kur tiriamasis galėjo nurodyti savo manymu poveikio laipsnį, t. y.: 1) *menkas*, 2) *nemaža dalimi*, 3) *ties, kiek reikia*, 4) *nežinau*. Dar du klausimai buvo sudaryti semantinio diferencialo principu, kur tiriamasis turėjo įvertinti bendruomenės tarybos įtaką projektinėje skalėje nuo –5 iki +5 balų, ir vienas klausimas buvo toks, kur tiriamasis galėjo laisvai aprašyti, kokios bendruomenės tarybos veiklos jis pageidautų.

Tyrimo procedūra. Anketas tiriamiesiems dalijo mokyklų direktoriai arba jų pavaduotojai. Tyrimas vyko 2001 m. gegužės 5–12 dienomis.

Rezultatai. Gauti rezultatai patvirtino hipotezes, kad mokyklų bendruomenių veikla vertinama stebint mokyklų bendruomenių komitetų veiklą, į bendruomenės tarybą žiūrima kaip į

biurokratinę struktūrą, iš kurios tikimasi svarstymų, sprendimų aktualiais klausimais, o ne bendruomenišką dvasią ar sąmonę formuojančios veiklos.

Tiriant mokyklos bendruomenės svarbą, buvo užduoti tokie klausimai:

Kaip manote, ar reikalinga mokyklos bendruomenės taryba? Vyrauja atsakymas, jog reikalinga, nes geresnis problemų sprendimo kelias surandamas svarstant kartu (65,5 proc.).

Ar esate aktyvus teikdamas pasiūlymus, dalyvaudamas renginiuose? 35,1 proc. respondentų dalyvauja užklasiniuose renginiuose pakviesti ir po 22,8 proc. respondentų teikia pasiūlymus mokyklos vadovams arba klasės auklėtojams. Respondentai visai nesinaudojo atsakydami į klausimus galimu atsakymu – *kita nuomonė*, tik 39,7 proc. atsakiusių bandė atsakyti į klausimą – *kaip Jūs įsivaizduojate veikiančią mokyklos bendruomenės tarybą*. Atsakymai buvo biurokratinio pobūdžio – dažniau rinktis į posėdžius, svarstyti, nuspręsti ir kt.

Ar skiriasi tėvų, vaikų, mokinių požiūris šiais klausimais? Skirtumai per maži, kad būtų galima daryti išvadas apie vienos ar kitos išvardintų grupių skirtingą vertybinį požiūrį. Tai gana keista, nes paprastai, atliekant tyrimus mokyklose, kai įtraukiamos skirtingo amžiaus grupės, skirtumai būna ryškesni. Matyt, šiuo atveju atsakymai nedaug skiriasi todėl, kad veikla mokyklos bendruomenės taryboje ne giluminė ar sistemiška, o atsitiktinio pobūdžio.

Tai patvirtina ir atsakymai į klausimą, *ką galvojate apie mokyklos bendruomenės tarybos veiklą*. Respondentai nurodo, kad bendruomenės tarybos turi darbo planus (dviejuose iš trijų mokyklų planų nėra), žino, ką turi veikti bendruomenės taryba, nurodo, kad bendruomenės taryba veikli, bet absoliuti dauguma atsako, kad susirenka tada, kai yra kviečiami. Dažnai, jei ne visada, tarybos sukvietimo iniciatyva priklauso direktoriui.

Ekspertams buvo užduotas klausimas, *ar gali bendruomenės taryba paveikti negatyvius reiškinius mokykloje*. Dauguma atsakiusių mano, kad moksleivių neigiamiems įpročiams, prastam lankomumui ar mokymuisi, užimtumo organizavimui mokykloje bendruomenės taryba turi mažai įtakos, tačiau mano, kad nedemokratišką mokyklos valdymą ir mokytojų nedemokratišką elgesį su mokiniais, bendruomenės taryba gali paveikti tiek, kiek reikia.

Ekspertai į klausimą, *kaip taryba turėtų organizuoti savo veiklą, kad Jūs būtumėte patenkintas*, beveik neatsako, o vyrauja šie atsakymai: „organizuoti bendrus renginius“, „pranešti, kas nusprendžiama, kad visi žinotų“, „vykdyti priimtus sprendimus“ ir t. t.

Mokyklos bendruomenės gyvastingumas jausis tada, kai veikloje vyraus įvairiausios veiklos formos: šalia būdingų atsakingai, besikuriančiai organizacijai (susirinkimai, svarstymai, pasitarimai) formų reikštis žadinančios bendruomenės nario dvasinį pasitenkinimą (popietės, vakarai, kultūriniai renginiai ir t. t.). Dažnai tai bus persipynę su mokyklos bendruomenės narių veikla kitose bendruomenėse.

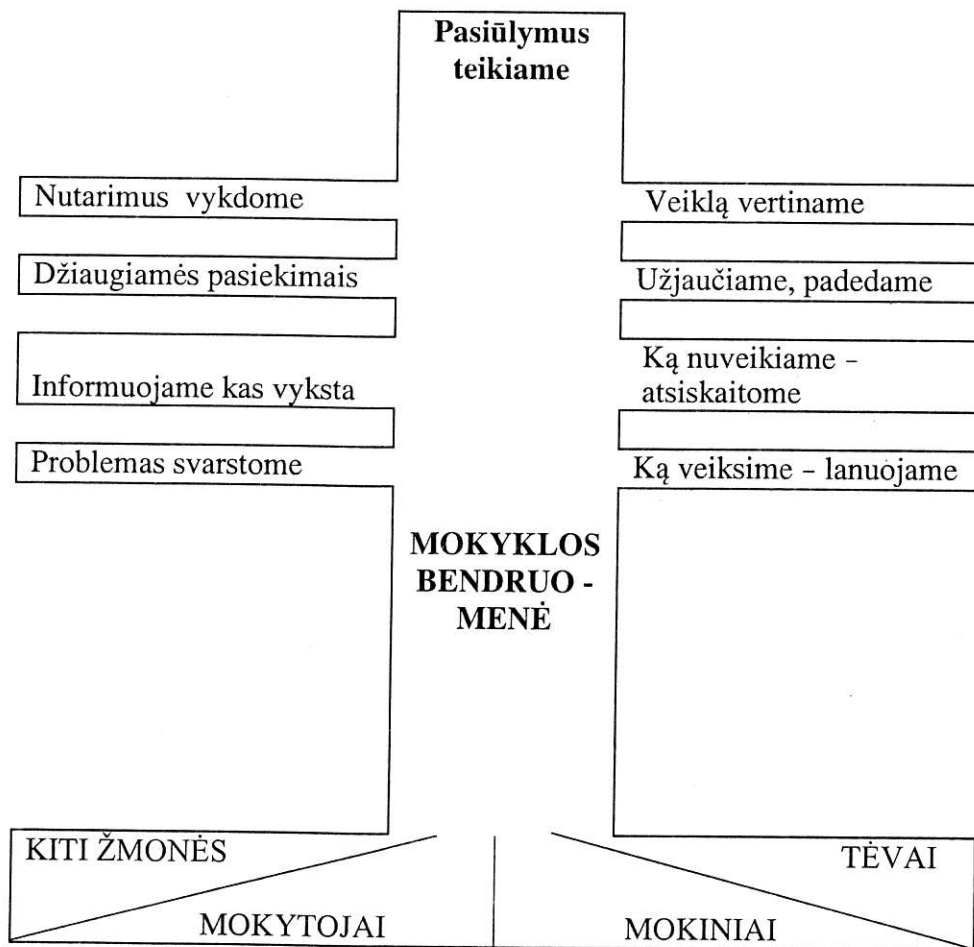
Išvados

1. Mokykla ir jos bendruomenė yra kaip tik ta bendruomenė, galinti aktyviai veikti vietos bendruomenėje, sudaryti palankias sąlygas atsiskleisti kūrėjo asmenybei bei daryti įtaką bendruomeninei sąmonei.
2. Atliktas tyrimas patvirtino, jog mokyklinė bendruomenė neužima aktyvios pozicijos vietos bendruomenėje, ir mažai veikia ir bendruomeninę sąmonę, nes savo veiklą suvokia siaurai:
 - a) veiklos ir atsakomybės našta už bendruomenės veiklą perkeliama tik ant mokytojų ir iš dalies mokinių pečių, mažai įtraukiami tėvai ir kiti žmonės;
 - b) mokyklos bendruomenės tarybos veikla tiek pačių bendruomenės tarybos narių, tiek ap-

- linkinių suvokiama tik biurokратиškai (susirinkimai, sprendimai, pasitarimai), t. y. manoma, kad turi dirbti tik dvasiniai mokyklos bendruomenės narių bendravimo aspektai.
3. Mokyklų bendruomenės taps bendruomenės sąmonės nešėjomis tik tuo atveju, kai savo veikloje remsis ne biurokratinėmis, o kuo didesnę bendruomenės žmonių ratą apimančiomis įvairiomis veiklos formomis.

Žemiau pateikiama schema Nr. 4, turinti medžio formą, simbolizuoja mokyklos bendruomenės gyvastingumo apraiškas.

4 schema. Mokyklos bendruomenės gyvastingumas.

Rekomendacijos, kaip mokyklos bendruomenę galėtų prisidėti prie bendruomeninės sąmonės formavimo, t. y. vietos bendruomenės veiklos

Turimi empiriniai duomenys rodo, kaip bendruomenę ir jos veiklą vertina patys mokyklų bendruomenių nariai ir kaip bendruomenę ir mokyklos bendruomenių tarybą vertina aplinkiniai. Tie aplinkiniai yra labai suinteresuoti mokyklinės bendruomenės gyvastimi, kelia didelius uždavinius mokyklai, ir padeda jai. Todėl galime teigti, jog daugiausia nuo mokyklų bendruomenių veiklos priklauso ir bendras visuomenės psichologinis klimatas, nesgi nepaprastai daug

subjektų yra suinteresuoti sėkminga mokyklos bendruomenės veikla, ir jei tai pavyksta padaryti, gerėja psichologinis klimatas visuomenėje.

Taip pat efektyvi mokyklos bendruomenės tarybos veikla, kurios rezultatus jaučia kiti bendruomenės tarybos nariai (mokytojai, mokiniai, tėvai). Šios tarybos nariai atskleidžia praktinę bendruomeniško veikimo naudą, savarankiškai moko ir skatina bendruomeniškam veikimui. Tai sudaro sąlygas daliai dabartinės mokyklinės bendruomenės narių tapti kitų bendruomenių kūrimo iniciatoriais arba aktyviais dalyviais. Be to, mokyklinėje bendruomenėje svarbų vaidmenį vaidina mokytojas-inteligentas. L. Kublickienė ir S. Rapoportas straipsnyje „Vertybiniai konfliktai: socialinis psichologinis aspektas“, išskirdami inteligento vaidmenį dalyvaujant vertybiniuose konfliktuose, sako: „Savęs išskyrimas reflektuojamas kaip elgesio, mąstymo, kūrybos ir visos gyvensenos autentiškumo problema, kurią inteligentas bando spręsti per jo reikalingumo kitiems imperatyvą, kadangi jis labai retai gali gauti iš aplinkos savo naudingumo patvirtinimą, jis kuria sudėtingiausias vidines bei grupines reikalingumo įrodymo sistemas. Ši inteligentijos luomo autosugestija kartais duoda įtikinamus rezultatus, kartais pasitenkina tariamo naudingumo įvaizdžiu“ [15;36].

Literatūra

1. Berger L., Luckmann T. Socialinis tikrovės konstravimas. – Vilnius, 1999.
2. Černius V. Mokytojų pagalbininkas. – Kaunas, 1992.
3. Grincevičienė V. Ugdymo dalyvių požiūris į dabarties mokyklą (socialinis-pedagoginis aspektas : daktaro disertacija. – 1998.
4. Grigas R. Tautos likimas. – Vilnius, 1995.
5. Hollis M. Socialinių mokslų filosofija. – Vilnius, 2000.
6. Jovaiša L. Hodegetika. – Vilnius, 1995.
7. Kretzaann J. P., Mcknight, J. L. Building communities from the inside out. – Boston, 1993.
8. Lakis J., Ignatavičius S., Poklad T., Stancelis V., Tamošiūnas T. Mokyklos bendruomenė. – Vilnius, 1996.
9. Lepeškienė V. Humanistinis ugdymas mokykloje. – Vilnius, 1996.
10. Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas : švietimo ministerijos informacinis leidinys. – 1998, Nr. 27 (33).
11. Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrieji nuostatai : švietimo ministerijos informacinis leidinys. – 1999, Nr. 12 (107).
12. Nefas S. Bendruomeniškumo suvokimas Lietuvoje // Piliečių dalyvavimas valdymo procesuose / sud. J. Vaičiūnienė. – Kaunas, 1999, p. 45–55
13. Rawls I. Paminės laisvės ir jų prioritetas : šiuolaikinė politinė filosofija. – Vilnius, 1998.
14. Šerkšnas A. Mokyklinė bendruomenė. – Kaunas, 1939.
15. Tamošiūnas T. Edukacinis kryptingumas įvairiatautėje aplinkoje. – Vilnius, 2000.
16. Vertybės permainų metais. – Vilnius, 1999.